

О.А. Клименко

*кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник Інституту світової економіки
і міжнародних відносин НАН України*

КЛЮЧОВІ ПЕРЕДУМОВИ ПОЛІТИЧНИХ ПРОЦЕСІВ В ІНДІЇ

У статті аналізуються причини політичного, економічного, соціального, культурного характеру, які обумовлюють протікання політичних процесів у сучасній Індії. Визначено вплив «британського» чинника в політичному житті країни, показано значення кастової системи та релігійного чинника для реалізації соціально-економічних перетворень.

Ключові слова: політичний процес, економічна модернізація, британський вплив, кастова система, культурна унікальність, релігійний чинник.

Індія, будучи беззаперечним лідером у галузі технологій у сучасному світі, успішно розвиваючись та інтегруючись до світового соціально-економічного простору, залишається унікальним актором на світовій арені. Унікальність її полягає в тому, що в глобальному середовищі вона підтримує поступовість політичного розвитку, послідовність економічної політики, при цьому зберігає насправді недоторканими глибинні пласти цивілізаційної культури регіону, підтримуючи єдність нації, цілісність держави. Нещодавня країна третього світу, дотримуючись принципів державного розвитку, демонструє успіхи на міжнародній арені.

Відтак *актуальність* роботи вбачаємо в необхідності дослідження чинників, які обумовлюють поступовість політичних процесів в Індії в їх тісному взаємозв'язку з економічними, соціальними, культурними процесами.

Мета дослідження полягає в аналізі об'єктивних причин політичного, економічного, соціального, культурного порядку,

як таких, що суттєво впливають на перебіг політичних процесів в сучасній Індії.

Аналіз досліджень зарубіжних фахівців з історії та політики Індії, серед яких можна назвати С. Рамасвами, Ч. Бхата, А. Бразаускаса, І. Глушкову, приводить до розуміння, що серед країн незахідної культури Індія вирізняється історично сформованою спроможністю включати в себе завдяки асиміляції інші культурні моделі без суттєвої зміни для культурної цивілізаційної матриці країни. Філософсько-релігійні уявлення та ідеї долучені в Індію з часів середньовіччя (переважно – християнські, мусульманські) протягом тривалого історичного часу існують разом з традиційними індуїстським (та буддиським) культурно-релігійним світосприйняттям, надбанням ведичної культури та філософським спадком яскравих борців за незалежність країни, зокрема, таких, як Н. Митра, Р. Тагор, Б.Ч. Пал, А. Гхош, М. Ганді, Дж. Неру та інших.

У процесі дослідження чинників функціонування політичної системи, що дозволяють підтримувати та відтворювати життєдіяльність країни, при існуючих тенденціях включення її у світові фінансово-економічні, політичні процеси, очевидним виявився факт щодо активізуючого потенціалу національної еліти та, зокрема, висококваліфікованих представників державного управління, академічної спільноти, діячів політичних партій (переважно – Національного конгресу).

У контексті сучасних аналітичних розробок щодо дієвості політичної системи Індії можна зважати на низку чинників, які визначають характер протікання політичних процесів. Своєрідна гнучкість політичної системи Індії обумовлюється насамперед історично закладеними основами, серед яких найзначущішими є наступні: по-перше, набуття країною незалежності 1947 року й відтоді становлення її як демократичної республіки з парламентською формою правління дозволило Індії без «болючих» перешкод перейняти досвід політичного управління західного зразку; по-друге, проголошення Індії світською республікою, сприйняття західних цінностей культурного

порядку не викликало суперечностей у соціумі з існуючими численними локальними субкультурами, мовами, етнічними групами; по-третє, політична участь населення в країні, з переважаючими релігійно-культурними зразками поведінки, підтримується завдяки історично сформованим місцевим спільнотам, органам місцевого самоврядування (системою панчаятів); по-четверте, геополітичний поділ Індії з часів отримання суверенітету за конфесійною ознакою на Індію й Пакистан, а пізніше – і Бангладеш, є підтвердженням могутності культурно-релігійного чинника в політичному житті Південної Азії, а відтак невід’ємним складниками політичних процесів у регіоні.

Типи господарювання та соціально-політичної організації Індії зазнали впливів з часів створення формування державності. Важливе місце в політичних процесах належить Великій Британії. Середина XIX століття позначилася доленосними подіями в політичному житті Індії. У цей період індуси активно включились у процеси реформування державного управління, освіти, охорони здоров’я через конфлікти, суперечки та співробітництво з британцями. Результатом взаємодії стало поступове просування Індії до незалежності з попередньо досягнутими домовленостями, закріпленими у відомих договорах.

Одним із значимих у цьому контексті є прийнятий парламентом в 1909 році закон відомий як, Морлі-Мінто, за яким збільшувалась кількість індусів у законодавчих органах, зокрема, у раді генерал-губернатора Індії та в провінційних радах. За законом була змінена система виборів до державних органів, посилювалася роль муніципальних органів, а також великих землевласників. Важливо зазначити, що відтоді було започатковано роздільні вибори для мусульман і індусів як представників основних релігій Індії.

Серед кроків щодо вдосконалення адміністративної системи, які обумовили поступовість протікання політичних процесів в Індії, стало створення Індійської громадської служби (Indian Civil Service). Характерно, що весь державний

адміністративний апарат незалежної Індії сформований на основі британського досвіду державного управління та втілений, зокрема, у формі Індійської громадської служби, відіграв суттєву роль у підтриманні стабільності та єдності в країні, насамперед останніми роками ХХ – початку ХХІ століття.

Досягнення сучасного політичного управління в Індії обумовлюються об'єктивними історичними причинами. Зокрема, необхідність контролю за величезною територією з неоднорідним соціально-культурним складом населення визначила політику британської влади в колоніальній Індії. Дієвість могла бути досягнута завдяки поєднанню зусиль місцевої еліти та представників британської влади. Так, з 1861 року британці почали формувати професійну поліцію в Індії. У цій структурі індуси не отримували високих посад, повільно просувалися по службі, проте вони набували досвіду організації управління за західними зразками. Натомість уже у 1905 році була створена Провінційна поліцейська служба, до складу якої входили переважно індуси, хоча основні рішення приймались європейцями.

Знадобилося близько двадцяти років непростого діалогу, відомих в історії акцій непокори перед підписанням Делійського пакту, коли в 1935 році англійський парламент проголосував за Закон про управління Індією (до цього діяв Закон про управління Індією 1919 року, за яким індійці отримували додаткові привілеї у владних структурах провінцій). Новий Закон передбачав передачу більших повноважень на місцях. Зокрема, передавалися певні сфери законотворення провінційним владам. Досягненням також стало те, що при виборах у провінційні органи влади передбачалася співпраця губернатора з представниками політичних партій.

Відтак поступове заміщення державного апарату, місцевих органів управління британців на представників індійської політичної еліти, яке відбувалося переважно протягом тридцятих-сорокових років минулого століття, визначило поступальний характер запозичення методів і форм державного управління. Британське політичне надбання накладалося на

традиційний культурний потенціал представників брахманської касты Індії.

Міжконфесійні відносини позначили важливий вектор протікання політичних процесів у країні. У «британський» період історії Індії мусульмани на протывагу індусам виявили певний супротив новациям у сфері реформування управління, освіти, охорони здоров'я. Так, лідер ісламської спільноти Саїд Ахмад-хан (1817-1898 роки) закликав, зокрема, мусульман не підтримувати партію Індійський національний конгрес у її діяльності і з побоюваннями ставитися до співробітництва з британцями. Конфесійні розбіжності й надалі виявилися значимим в соціально-політичній діяльності організацій, спільнот Індії.

Напруга в міжконфесійних відносинах вплинула переважно на рішення генерал-губернатора Індії Джорджа Керзона, який у 1905 році ініціював уведення Закону про поділ Бенгалії на Західну, населену переважно індусами, і Східну, населену мусульманами. Передбачалось, що відповідний територіальний поділ сприятиме підвищенню ефективності управління і запобігатиме виникненню конфліктів. Зрештою, поділ колись єдиної провінції лише поглибив недовіру мусульман до англійців і спонукав індусів шукати компромісні рішення у взаємодії як з британцями, так і з мусульманами. Через декілька років Закон про поділ Бенгалії було скасовано, проте вже 1906 року виникла організація Мусульманська ліга переважно для захисту прав мусульманських організацій і спільнот.

Деякі аналітики вважають, що події Першої світової війни, участь індійців у військових діях вплинули таким чином, що більшість політично активного населення і, переважно, представники еліт посилили діяльність щодо збільшення повноважень від британців в управлінні провінціями, а також посилили співробітництво з мусульманами на користь реалізації цієї мети [1]. Досягненням співпраці вважається підписаний у 1916 році пакт у Лакхнау, за яким індуси й мусульмани зобов'язувались співпрацювати для розвитку системи самоврядування в Індії.

Зрештою, переважаючою залишилася тенденція недовомленостей між індусами й мусульманами у справах організації управління в Індії. Численні зіткнення між індусами, мусульманами, сикхами наприкінці 1940-х років після поділу колись єдиної території на дві держави Індію й Пакистан позначили протікання політичних процесів в Індії на подальші роки. У країні розпочалася величезна за своїми масштабами міграція населення [6]. На той період близько 11 млн. людей перебували в стані зміни місця проживання. Крім того, відбулися конфлікти в одному з великих князівств – Хайдарабаді, більшість жителів якого становили мусульманське населення. Представники політичної верхівки цього князівства вирішили відокремитися від Індії як самостійне державне утворення. Лише введення індійських військ вплинуло на розв'язання політичного конфлікту.

Як відомо, одним з головних питань зовнішньої політики Індії стали відносини з Пакистаном. Відмова Індії підтримати США у холодній війні проти СРСР прискорила створення в 1954 році військового союзу між США та Пакистаном. У цей період відносини між Індією та СРСР і Китаєм набували позитивного практичного виміру. Відтак складне міжконфесійне питання отримало розвиток, зокрема, у політичному оформленні двох суверенних держав, кожна з яких обрала протилежні одна до одної вектори зовнішньої політики.

Важливе значення для перебігу політичних процесів в Індії мав економічний розвиток регіону в період його колоніального минулого, а також послідовна економічна політика урядів країни в період її незалежності. Характерно, що розвиток промисловості Індії безпосередньо пов'язаний з впливом британської економічної еліти. Натомість самі індуси доклали чимало зусиль для формування індійської господарчої системи. Загальний розвиток капіталізму в Європі і, зокрема, зацікавленість Великої Британії в розвитку власне бізнесу в країні обумовили привабливі пропозиції британського уряду щодо інвестицій в Індії (приміром, низькі ставки оподаткування). Відтак у Північній Індії британці сприяли

закладанню основ чайного виробництва, яке стало одним із символів Індії. Потреба в паливі в Європі спонукала розвиток вугільної промисловості. Разом з британцями індуси активно вкладали кошти в розвиток бавовняного виробництва. Нині численні фабрики з виробництва бавовняних виробів мають ринком збуту Велику Британію завдяки якісному і дешевому товару. У період формування промисловості Індії відомий фабрикант Джамшеджи Тата створює окрему її галузь – чорну металургію. Власною діяльністю Тата сприяв розвитку національного промислового виробництва. Зараз машини з логотипом «Тата» можна бачити в усіх містах Індії.

Важливо зазначити, політика урядів щодо активізації та модернізації економічного потенціалу в країні після отримання незалежності вдало поєднала надбання індійського досвіду толерантного управління та західних зразків ведення господарства. Так, у 1956 році Джавахарлал Неру започаткував промислову політику, орієнтовану на створення змішаної економіки. Курс на підтримку промисловості поєднувався з політикою держави щодо реформування сільського господарства. Уряд всіляко заохочував приватні інвестиції в економіку, натомість основні галузі виробництва залишались у державній власності. З 1950-х років у країні реалізовувалася політика щодо підтримки сільських спільнот. Задля цього заохочувалося ведення нових способів господарювання, використання новітніх технічних досягнень у сільському господарстві, проводилися спроби кредитування сільського господарства через новостворені кооперативи.

Деякі аналітики зазначають, і з ними можна погодитися, що недоліками в реалізації сільськогосподарських та соціальних програм стало насамперед урахування інтересів представників вищих каст [1]. Зокрема, нововведення залишались на папері через те, що представники вищих каст могли без перешкод позбавляти орендаторів землі. Через землевласників у Законі про аграрну реформу залишилися відкритими питання про можливі межі площ земельної власності. Відтак недовершеність аграрних реформ стала результатом впливу родинних, кастових, місцевих

інтересів населення. Традиційне бачення методів ведення господарства підтримувало культурну, соціальну єдність населення і, разом з тим, гальмувало розвиток господарства в країні.

Процес модернізації економіки країни зазнав посилення після руйнування біполярної міжнародної системи, коли були зруйновані налагоджені господарські зв'язки, зазнали змін дипломатичні відносини через зміни ваги акторів на міжнародній арені. З початком 1990-х років в Індії розпочалося реформування, пов'язане з ім'ям Манмохана Сингха (на той час – міністра фінансів). Пріоритетним для себе країна визначила – реформування господарства на промисловій та високотехнологічній основі, розширення горизонтальних зв'язків у політичному, економічному та соціальному житті.

Одним з показників зростання економіки стала розвинута банківська система. В Індії одночасно з державними існують приватні банки, а також функціонує фондовий ринок. Нині дві третини індійської торгівлі становить торгівля товарами, одну третину – торгівля послугами. Основними торговельними партнерами Індії є Сполучені Штати. Важливе місце у зовнішньоторговельному обігу належить Росії, Західній Європі, а також країнам Південно-Східної Азії. Невисокий технологічний розвиток Індії заважає їй посісти місце серед провідних гравців світових торговельних відносин. Водночас низькі витрати на виробництво роблять її привабливою для інвестицій, а низька вартість робітничої сили залишається важливим показником конкурентоспроможності індійських товарів на світовому ринку.

Автор вважає, що існуючий баланс сил у соціально-політичній системі держави підтримується за рахунок дієвої політики урядів країни. Треба зазначити, що головним внутрішньополітичним завданням Індії після отримання нею незалежності стало формування національної єдності. Основою для нової спільноти «індійський народ» став серед іншого й індуїзм, який у колоніальний період історії виявив свій невичерпний потенціал для мобілізації наряду та натхнення еліти

країни. Універсальність і відмінність індуїзму від багатьох релігій світу, його сучасний характер полягають у тому, що він не має жорстких часових меж виникнення, не має засновника, не має єдиної священної книги. В індуїзмі не існує ієрархічної структури та визнаної релігійної практики [4]. Усе це робить його доволі пластичним, прийнятним для різних верств населення, для людей з різним соціальним та культурним рівнем життя.

Оскільки індуїзм став частиною культури, менталітету індійського народу, представники політичної еліти сучасної Індії використовують його будівничий потенціал для укріплення національної єдності в умовах руйнівних тенденцій глобалізації.

Держава, намагаючись укріпити національну єдність, послідовно посилює вплив на релігійне життя країни, націоналізуючи найвідоміші релігійні святині, історичні пам'ятники культурно-релігійного характеру [8]. Поступово вводяться представники державних інститутів у структури, які відповідають за фінансові потоки, пов'язані з релігійною діяльністю [3].

Індія як держава використовує потенціал влади для формування ламаїстської версії індуїзму. Водночас, консервативні кола формують загалом образ Індії як священної землі [7, с. 560]. Відтак релігійна ідентичність створюється політичною елітою завдяки пошукам єдиного, спільного та завдяки спробам уніфікувати ідеї та символи релігійного змісту. Це дозволяє зберегти культурний пласт народу завдяки включенню символів релігійної ідентичності в політичне життя країни. Політичні партії часто позиціонують себе з консервативних позицій щодо соціального устрою суспільства, використовуючи культурно-релігійні матриці як такі, що можуть підтримувати національну ідентичність у країні.

Важливо зазначити, що впродовж тривалого часу одним з основних завдань політичних партій Індії вважалося подолання відчуження, з одного боку, між численними групами населення країни, які суттєво відрізнялися між собою культурними, мовними, релігійними особливостями а, з другого боку –

політичною елітою країни. У процесі діяльності партії розширили простір політичних відносин, посилили процеси політичної соціалізації населення країни. Важливою в цьому сенсі стала діяльність партії Національний конгрес. У резолюції Індійського Національного конгресу «Демократія та соціалізм» було поставлене завдання побудови в Індії соціалізму демократичним шляхом. Самі поняття «демократія» та «соціалізм», за думкою авторів резолюції, будуть змінюватися, а розвиток країни підкаже до якої демократії і якого соціалізму прийде Індія. Демократичне суспільство буде суспільством, де не буде існувати бідності, існуватиме рівність і рівні можливості для всіх [2, с. 354].

Зрештою, існуючі відмінності між політичною елітою та більшістю населення обумовлені не тільки показниками рівня життя, а й історично-культурними традиціями, які накладають суттєвий відбиток на протікання політичних процесів у країні. Серед таких традицій найважливішим вважається існування кастової системи в Індії. Представники політичної еліти традиційно походять з вищих брахманських каст. Парадоксальність ситуації полягає в тому, що авторитет держави підтримується як єдністю правлячого класу через належність, зокрема, до кастової системи, так і віруванням національно-етнічних спільнот у правильність дій правлячої еліти як спадкових представників вищої касты. Відтак особливістю політичних процесів в Індії є наявність кастової системи, яка відрізняється за своїми характеристиками від традиційного соціального поділу суспільства.

Отже, можна стверджувати, що протікання політичних процесів в Індії обумовлене низкою чинників, серед яких найважливішими є такі: по-перше, це так званий «британський» чинник. Інакше кажучи, вплив британського періоду правління в Індії позначився на подальшій реорганізації принципів державного управління за західними зразками і полегшив формування інститутів держави як таких. По-друге, це модернізаційний чинник, під яким передбачаємо розпочатий державою після набуття незалежності курс на розвиток

промисловості та сільського господарства. Започаткована в країні політика модернізації на початку 1990-х років стала продовженням попередніх реформ, підтвердженням вірності обраного шляху став швидкий технологічний розвиток у країні. По-третє, це міжконфесійний чинник: міжконфесійні індусько-мусульманські відносини позначені загостренням з другої половини ХІХ століття суттєво вплинули на політичні процеси в країні. Створення двох незалежних держав Індії та Пакистану за конфесійною ознакою поглибили їх зовнішньополітичні суперечності. Вибори протилежних стратегічних партнерів стали результатом і водночас продовженням політичних розбіжностей країн, ознакою протікання політичних процесів. По-четверте, це релігійний чинник: політична еліта країни використала будівничий потенціал індуїзму як домінуючої релігії в країні для формування релігійної ідентичності та єдності нації. Існування кастової системи в країні позначило об'єднувальні тенденції в соціальному житті.

Література

1. Геполитическая доктрина Индии [електронний ресурс] / М. Грабова, В. Загієва, А. Затонських и др. // Мировая политика: история, теория, перспективы. – Режим доступу до журн. : http://www.worldpolitik.ru/index.php?option=com_content&task=view&id27
2. История политических и правовых учений : учебник / [под ред О.Э. Лейста]. – М. : Юридич. лит., 1997. – 576 с.
3. Празаускас А.А. Этнос, политика и государство в современной Индии / А.А. Празаускас. – М. : Наука, ГРВЛ, 1990. – 354 с.
4. Садгуру Шивайя Субраманиясвами. Танец с Шивой. Современный катехизис индуизма / Субрамуньясвами Садгуру Шивайя. – К. : София; М.:Гелиос, 2001. – 800 с.
5. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций / С. Хантингтон. – М. : ООО «Издательство АСТ», 2003. – 603 с.
6. Bhatt Ch. Hindu Nationalism. Origins. Ideologies and Modern Myths / Ch. Bhatt. – Oxford; New York : Berg, 2001.
7. Ramaswamy S. The Goddesses and the Nation: Subterfuges of Antiquity, the Cunning of Modernity // The Blackwell

Companion to Hinduism / Ed. By C.Flood. – Oxford; Malden (MA) : Blackwell Publishing, 2003. – 683 p.

8. Singh T. Religion in Politics // The Indian Express. – 1987. – Dec. 25.

The article analyses the reasons of political, economic, social and cultural characteristics, which cause the flow of political processes in modern India. Certainly influence of the “british” factor in political life in country, the value of the caste system and religious factor is rotined for realization of socio-economic transformations.

Key words: politic process, economic modernization, agricultural reform, British influence, casts system, cultural unique, Hinduism, religion influence.

В статье анализируются причины политического, экономического, социального характера, которые обуславливают протекание политических процессов в современной Индии. Определено влияние «британского» фактора в политической жизни страны, показано значение кастовой системы и религиозного фактора для реализации социально-экономических преобразований.

Ключевые слова: политический процесс, экономическая модернизация, аграрная реформа, британское влияние, кастовая система, культурная уникальность, индуизм, религиозное влияние.